

BÓDI FERENC

A népi gondolat és a harmadik út mint elvetélt kelet-közép-európai modell?

A népi mozgalom öröksége

A népi gondolat talán legfontosabb hozománya a kelet-közép-európai térségben a harmadik út modellviziójának megszületése, amely a politikai erőterben a parasztpártok formájában testesült meg.¹ A magyarországi népi mozgalom a Márciusi Front szellemi és politikai mozgalmában bontott zászlót 1937–1938-ban, majd a népi írók és a paraszti származású politikusok 1939-ben megalakították a Nemzeti Parasztpártot. Az új párt ideológiája Németh László konzervatív forradalmisága, Erdei Ferenc szocializmusképe és más népi gondolkodók közötti vitában formálódott ki. A politikai cselekvés irányait Veres Péter szociáldemokráciája és Kovács Imre népi radikalizmusa jelölte ki.

A kor ideológiai színskáláját átfogó mozgalom több korabeli politikai mozgalommal párhuzamba állítható Skandináviában, a latin nyelvű Európában, és bizonyos rokonságot mutat a román és bolgár parasztpártok törekvéseivel is.² Azonban Kelet-Közép-Európa államaiban a jaltai paktum (1945) következtében a harmadikutas-politika megerősödése nem következett be. Később, a szovjet blokk összeomlása és a magyarországi rendszerváltás után sem jelent meg a harmadik út mint olyan lehetséges alternatíva, amely leváltja a szocializmus gazdaságpolitikáját, és demokratizálja a társadalmi viszonyokat. Az 1960-as és 1970-es évek szociográfiái emlékeztettek ugyan a népi írók korábbi munkáira, újraindult a *Magyarország Felfedezése* című sorozat is,³ de az ekkor ábrázolt életvilág teljesen más volt, mint az 1930-as évekbeli. A szocializmus évtizedeiben a földkérdés, a kapitalizálódás, a nemzetiségi kérdés, a magyar élet antinómiái nem lettek releváns kérdések, vagy ekkor épp nem lehetett őket kérdésként feltenni. Az tény, hogy az 1980-as években sorra jelentek meg a népi mozgalom munkái és dokumentumai (*Szárszó 1943*,⁴

1 | *A népi gondolat a 20. században*. Szerk. Novák Attila, Pap Milán. Századvég Kiadó, Bp. 2022. (A továbbiakban: *A népi gondolat*...)

2 | Trencsényi, Balázs–Janowski, Maciej–Baar, Monika–Falina, Maria–Kopecek, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Volume I. Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'. Oxford University Press, Oxford 2016.

3 | Pap Milán: Tudósítások a toronyból. Népiek és a kádári szövetkezetesítés. In: *A népi gondolat*..., 119–142.

4 | Erősen átfésült és átszerkesztett formában. Forrás: M. Kiss Sándor: *Szárszó történelme, 1943–1993*. In: *Szembesülés. Válogatott írások. 1974–2023*. Szerk. M. Kiss Sándor. RETÖRKI, Bp. 2023. 139–148.

Bódi Ferenc (1963) – szociológus, tudományos főmunkatárs, PhD, HUN-REN Társadalomtudományi Központ, Politikatudományi Intézet, bodi.ferenc@tk.hu

<https://doi.org/10.36373/em-2025-2-11>

Cifra nyomorúság,⁵ *Néma forradalom*,⁶ stb.), de több munkát csak az OSZK-ban, a Zárolt Kiadványok Tárában szigorú szabályok mellett lehetett olvasni és jegyzetelni (*A minőség forradalma*,⁷ *Kisebbségben*⁸). A régi népi gondolat a szocializmust leváltó új politikai rendszer ideológiai, szellemi struktúrájára jelentős hatást nem gyakorolt. Visszatekintve a rendszerváltás időszakára, érdemes feltenni azt a kérdést, hogy miért nem volt lényegi hatása a népi mozgalomnak az új demokratikus rendszer születésére?

Diktatúrából demokráciába

Ralf G. Dahrendorf első axiómája szerint a demokrácia akkor válik stabilá – összeomlott diktatúrát követően –, ha a politikai pártok kormányzóképesége megszilárdul, s ugyanakkor képesek váltani is egymást a kormányzásban. Dahrendorf második axiómája szerint minden rendszerváltozás átmeneti időt vesz igénybe⁹ – a német származású brit gondolkodó a hangsúlyt nem a John Lukacs értelmezési kerete szerinti fordulópontokra helyezi,¹⁰ hanem az átalakulás időigényét vizsgálja. Így például a jogi háttér pár hónap alatt (lásd spanyol átmenet, alkotmányozó nemzetgyűlés) „átírható”. A gazdasági alap pár év alatt „lecserélhető”, azonban a politikai kultúra váltásához – amely a demokrácia megszilárdulásához nélkülözhetetlen – egy emberöltő szükséges, amennyiben a diktatúrából demokráciába akarunk átlépni.¹¹

Európában a náci és fasisztoid rendszerek és azok megszállt területei a jóléti állammodellnek köszönhetően gyorsan demokratizálódtak, miután felvettek egy-egy sajátos plurális demokratikus s jóléti mintázatot a kereszténydemokrácia és szociáldemokrácia forgószínpadán, amelybe a liberális és zöld színek hoztak kisebb változatosságot. Lényegében ez utóbbiak a Dahrendorf axiómái szerint demokratizálódtak államalakulatok, illetve társadalmak.

Azonban Kelet-Közép-Európa államai a második világháborút követő években nem választottak maguknak politikai berendezkedést, s nem lehetettek saját forradalmaiknak a zsákmányai sem, mivel megkapták a szovjet minta alapján berendezett egyen-gazdaságpolitikát, s ezzel félszáz évre elszakadtak a világtól és önön történelmük belső folyamataitól is. Ebből a politikai steril környezetben szocializálódott életvilágból fordult át ez a félkontinensnyi területen élő népesség egy olyan gazdaságpolitikai térbe, amelynek nem volt önmaga útját járó, szuverén fejlődésben érett politikai tapasztalata arra nézve, hogy mi a demokrácia, mi a versenyre épülő gazdaság, és mit jelent egy méltányos szociális ellátórendszer, amelyet a társadalom szolidaritása tart össze.

A Rettegett Iván-féle szocializmus összeomlása meglepett minden akkori geopolitikai játszmában részt vevő szereplőt. Az átmenetet ugyanis lassúnak és csendesnek

5 | Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, Bp. 1986.

6 | Kovács Imre: *A néma forradalom*. Cserépfalvi, Gondolat, TEVAN, Bp. 1989.

7 | Németh László: *A minőség forradalma*, I–IV. kötet, Magyar Élet, Bp. 1940.

8 | Németh László: *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Hírlap Kiadó, Bp. 1939.

9 | Ralf G. Dahrendorf: *Egy új rend nyomába*. Napvilág Kiadó, Bp. 2004.

10 | John Lukacs: *A XX. század és az újkor vége*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1994.

11 | Ralf G. Dahrendorf: *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. DVA, Stuttgart 1990.

képzelték el, amely jogi úton megy végbe.¹² Ez a forgatókönyv csak Magyarországon és Lengyelországban valósult meg lényegében tiszta formában, a hajdani blokk minden más országában volt valamilyen meglepetésemény, amely a békés scenáriót ösz-szeszavarta. Végül is széles skáláját ismerhettük meg az átmenetnek a cseh bársonyos forradalomtól a balkáni véres polgárháborúig.

A *törvényes forradalom* folyamata Magyarországon lényegében a szocializmus vég-napjaiban a korabeli törvényhozásban végbement: megszavazták az egyesülési tör-vényt, a választási törvényt, a párttörvényt, az újraírt 1949-es alkotmányt, és így az új törvények megalapozták a jogi átmenetet. Ezt követően az új demokratikus kormány kilépett a Varsói Szerződésből és a KGST-ből, és ezzel Magyarország de jure visszanyerte szuverenitását, s elindulhatott a saját útján.

A gazdasági átmenetre azonban terv sem itthon, sem Nyugaton. A „kora-szülött jóléti államok”¹³ egy páratlan társadalmi-gazdasági átmenetben a demokratikus rendszerek sorába léptek. Lényegében távlati programok nélkül vállalkoztak egy olyan feladatra, amelyben száz év hátránnyal, minden felkészülés nélkül át kellett ugrani a Rettegett Iván-féle szocializmusból a német szociális piacgazdaságba. Ez akkor sem látszott könnyű feladatnak. Visszatekintve ez egyenesen ugrás volt a sötétbe.

Egyetlen rendszerváltó modell létezett a kelet-közép-európai országok számára, és ez az úgynevezett „washingtoni konszenzus” volt.¹⁴ Ezzel a recepttel akarták átvezetni a szovjet blokk országait a kapitalizmusba, valamint megteremteni a demokratikus politikai rendszer gazdasági alapjait, amivel teljesült Dahrendorf rendszerváltó axió-májának első két eleme: a jogi keretek és a gazdasági alapok átállítása.¹⁵

A népi mozgalom szellemi öröksége – demokrácia és társadalompedagógia

A jó politika Arisztotelész szerint a boldogságot szolgálja, célja pedig a közjó, amelyet a hatalmi struktúrák és annak rendezett viszonyai mellett a neveléssel ér el, és amelynek két fontos intézménye a család és az iskola.¹⁶ Alexander Hamilton, 18. századi amerikai jogász és politikus az amerikai alkotmányról szóló értekezésében, miután nem talál tiszta jogi megoldást az önkény ellen, ugyancsak úgy véli, hogy a jó

12 | Ez történelmi helyzet hasonló volt egy Deák István által leírt forgatókönyvhöz (*Die rechtmässige Revolution - The lawful revolution*). Forrás: Deák István: *A törvényes forradalom – Kossuth Lajos és a magyarok*. Gondolat Kiadó, Bp. 1994.

13 | János Kornai: *The Socialist System*. Oxford University Press, Oxford 1992.

14 | A név ne tévesszen meg senkit, nincs köze az USA politikai akaratához. A rendszerváltó modell a latin-amerikai rendezési tervnek volt az elvi alapja, amelyet Washingtonban fogadtak el. Mihályi Péter: A „washingtoni konszenzus” jelentősége a posztoszocialista országok számára. *XXI. Század – Tudományos Közlemények*. 2010/23. 263–282. Online: https://epa.oszk.hu/02000/02051/00013/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlemenyek_23_263-282.pdf (megtekintés: 2025. 05. 12.)

15 | Williamson, John: What Washington Means by Policy Reform. In: *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Szerk. Williamson, J. Institute for International Economics, Washington, D. C. 1990.

16 | Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1987.

kormányzás alapja az erkölcs és a nevelés.¹⁷ Ezzel azt az axiómát támasztja alá, amelyet Montesquieu is állít *A törvények szelleméről* című művében, amikor a jó uralkodót helyettesítő köztársaság feltételeiről ír.¹⁸

Bő három évtizeddel a rendszerváltást követően feltehetjük a kérdést: helyes volt-e a rendszerváltásnak nevezett folyamat jogi és gazdasági fundamentuma, illetve tettek-e valamit a politika ágensei annak érdekében, hogy a társadalom egy demokratikus értékrendszer felé forduljon? Vagy pedig azt a marxista dogmát hitték, miszerint a gazdaság teremtette létalap megváltozása automatikusan hozza majd magával a demokratikus tudatot?

A 20. század talán legnagyobb talánya: valóban csak ez az egyetlen út volt-e járható, amely a Rettegett Iván-féle szocializmusból kilépő országokat egy jóléti államra épülő demokráciába volt hivatott átvezetni? Ezt az egyetlen utat egy Latin-Amerikára kidolgozott pénzügyi-gazdasági felzárkóztatási program testesíthette meg, vagy pedig Kelet-Közép-Európa számára létezhetett volna egy, a régió népeinek önnön történelmében kiérlelt megoldás is, a Hamlet-beli „légy önmagad!”, poloniusi elv? Vajon a nemzeti entitásoknak van-e szabad akaratuk, és van-e cselekvési mozgásterük?

Hajnal István szerint Európának épp ez a szabadságesszme adja erejét, amely ugyan töredezetté teszi, de nem engedi soha, hogy egy birodalom uralja, azaz hogy egy akarat igazgassa.¹⁹ Lényegében az európai individualizmus következménye a fragmentált tér s az e szabadságkeretekben kifejlődő polgáresszme, amely hatékony társadalmi és gazdasági formációk sokaságát eredményezi, s teszi hosszú időre a kontinenst a világ centrumává. Hajnal István érvelése több ponton Max Weber gondolataival egyezik (*A protestáns etika...*,²⁰ *A nem legitim uralom...*²¹), talán annyi különbséggel, hogy ő a civil ethosz kifejlődését nem korlátozza a városi lét környezetére.

A harmadik út magyarországi születése

Papp István *Mi a magyar népi gondolat?* című munkájában²² Szabó Dezső nyomában igyekszik feltárni a népi mozgalom forrásvidékét. Szabó a maga korában az egyik legolvasottabb írónak számított, munkáit nagy példányszámban adták el.²³ A mai időkhez mérve „médiajelenség” volt, de mi volt a valós hatása a népi gondolkodásra? Az irodalmi népiek számára minden bizonnyal lépték volt, igazodási pont, bár épp maga az „igazodási pont” őszinte lenézéssel viszonyult követőikhez, nem sokat hederített „gyermekeire”, lényegében lekezelte a követőit, mint „sápadt epigonokat”.

17 | Hamilton, Alexander–Madison, James–Jay, John: *A Föderalista (Értekezés az amerikai alkotmányról)*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1998.

18 | Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1987.

19 | Hajnal István: *Technika, Művelődés*. História, MTA Történettudományi Intézet, Bp. 1993.

20 | Weber, Max: *A protestáns etika és kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Bp. 1982.

21 | Weber, Max: *A nem legitim uralom (A városok tipológiája)*. In: *Állam, Politika, Tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 214–367.

22 | Papp István: *Mi a magyar népi gondolat?* In: *A népi gondolat...*, 13–31.

23 | Teljes áttekintést olvasható a szerző e témában írt monográfiájában: Papp István: *A magyar népi mozgalom története – 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Bp. 2012.

A népi mozgalom társadalomkutató nemzedékébe azonban – saját véleményem szerint – nem sok Szabó Dezső szorult. Az ideológia fővonalában álló Németh László gondolatainak gyökerei – mint ahogy ezt Kovács Gábor *A magyar népi mozgalom nemzetközi kontextusban* című írásában kifejti – a német *völkisch* mozgalom irányába mutatnak.²⁴ Németh harmadik utassága abból a válságértelmezésből ered, amelyet az 1920–1930-as évek idéztek elő. Gondolkodásának központjában a német *Die Tat* folyóirat körének „konzervatív forradalom”-felfogása tapintható ki, és abban a munkafüzérben, amelyet Németh a *Tanú* korszakában alkotott, nyomokban *Wilhelm Röpke* elmélete is felfedezhető.²⁵

A terepkutató Szabó Zoltánt pedig a cserkészlet motiválta. Ő a budapesti Kegyeztanítórendi Katolikus Gimnáziumban végzett (1922–1930), ahol tanára Sík Sándor volt, aki a baden-powell-i nevelési elvek szellemében a magyar cserkészlet mozgalmát megalapította. Szabó Zoltán a falukutatás céljait és módszertanát a *Zöld Füzetekben* foglalja össze. Lépésről lépésre haladva választja ki első terepmunkájának színhelyét, Tardot, Matyóföld egyik kis faluját.²⁶ Az 1930-as évek közepén megismeri Löwenbergben a Délkelet-Európai Kollégium szakmai találkozásánál Dimitrie Gusti román szociológusprofesszort, a monografikus szociológia megalapozóját, és e találkozás nyomán maga is megalapítja itthon a Fiatal Magyarság Szociográfiai Munkaközösséget. Végül, de nem utolsósorban jelentős hatást gyakorol rá Paul F. Lazarsfeld is (*Die Arbeitslosen von Marienthal*).²⁷ Szabó Zoltán igyekszik olyan kutatási módszertant felállítani, amely révén eléri politikai célját: „... a fiatalságnak akkor lesz igazán joga beleszólni a társadalom ügyeibe, mikor ezt a társadalmat az esetleges jó szándékú, de felületes vezetőknél jobban ismeri” – írja.²⁸ A szociográfia – bár lehet, hogy Szabó Dezső heroizmusából kapott lökést – jócskán inspirálódott Illyés Gyula drámaiságából is, de a tényszerűségekre való törekvést és az ezt támogató módszertant abból a modern szociológiai iskolából merítették, amely a kontinensről az 1930-as évek végétől nyugaton rövidebb időre, keleten pedig hosszabb időre távozásra kényszerült.²⁹

A legitím változás esélyét a népiek – a társadalomismeret mellet – az új értelmiség megjelenésében látták. Németh László társadalompedagógiája a népi Eötvös-kollégiumról, valamint az új középosztály kapcsán írt cikkeiből, illetve beszédeiből ismerhető meg. Hunyadkürti Soma a *Németh László értelmiségi szerepvállalásának főbb vonásai 1945 előtt* című munkájában ezt a témát foglalja össze. A magyar népi mozgalom progresszív gondolkodóinak elitéről kialakított felfogása jelentősen eltért más népi, illetve populista

24 | Kovács Gábor: A magyar népi mozgalom nemzetközi kontextusban. Töprengések Bibó István tipológiája kapcsán. In: *A népi gondolat...*, 32–51.

25 | Kovács Gábor: Harmadikutas kapitalizmus- és szocializmuskonceptiók a 20. századi nemzetközi és magyar politikai eszmetörténetben. In: *Liberalizmus és nemzetudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Bp. 2008. 347–370.

26 | Bódi Ferenc: A tardi helyzettől a Cifryanomorúsáig. In: *Helyi szociális ellátórendszer*. Szerk. Bódi Ferenc. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. 2008. 357–363. Online: https://politikatudomany.tk.hu/uploads/files/357_368_Bodi.pdf (megtekintés: 2025. 05. 12.)

27 | Marie Jahoda–Paul F. Lazarsfeld–Hans Zeisel: *Marienthal. Szociográfiai kísérletek a tartós munkanélküliség hatásáról*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 1999.

28 | Szabó Zoltán: Második nacionálé – szociográfia. *Fiatal Magyarság*, 1934. május. 85.

29 | Bódi Ferenc: A magyar populizmus születése és korai halála. In: *Populizmus régen és most*. Szerk. Simon János. CEPoliti Kiadó, Bp. 2024. 211–229.

mozgalmak elit politikájától.³⁰ Egyrészt abban, hogy nem voltak elitellenesek: az elit életvilágát nem megszállni és meghódítani kívánták, hanem az elit birtokolta tudásvilágot kívánták kiterjeszteni a nép felé. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor gyakorlati pedagógiája is ebbe az irányba mutatott. Németh László a társadalmi rendszerváltás nélkülözhetetlen elemének tartotta a tudás társadalmasítását. A tudásátadás számára nem elvétel, nem megosztás és nem útlevel a kulturális elit irányába, hanem erőforrás, eszköz a társadalom egészének felemelkedésére. A paraszti sorból érkezők tehetség gondozásának célja – ez egy hálózati szemlélet – a jövő parasztvezetőinek felkészítése, nota bene kiválasztása.³¹ Németh túllép korának politikai diskurzusain – lényegében nem száll arénába –, szemlélete történelmi léptékű, filozófiai mélységű és egyben jövőbe látó. Megértette korának civilizációs válságát,³² és látta a megoldást is, amelyet nem a regnáló politikai erők közötti harc hoz el, hanem egy olyan „minőség forradalmat” vizionál, amely megteremtí az egyén és a nemzet között a „tájhazát”, az egyén és állam között a „közösséget”, a tőke és munkás között a „népeségeltartó képességet”. A „Kertmagyarország” számára nem kigazdaságok halmaza, hanem egy összefüggő rendszer, amelyben a gazdaság szereplői versenyezve tudnak együttműködni, lényegében egy kooperatív játszma³³ szereplői a nemzetgazdaság egészének. Nehéz eldönteni, hogy a „Kertmagyarország” mennyire a Tat-kör gazdaságpolitikájának a dedukciója, vagy pedig már létező magyarországi gyakorlatok indukciója, de az tény, hogy Somogyi Imre *Kertmagyarország felé* című kötete (1942) létező szövetkezeti és családi gazdasági mintákból táplálkozik,³⁴ ugyanis Györffy István növendéke a bolgárkertészeket tanulmányozta azzal a céllal, hogy az általa szervezett kisparaszti szövetkezetek a bolgároktól tanuljanak.³⁵

Németh a földéhség, a kapitalizmus okozta társadalmi nyomor felszámolásához reformokat javasolt, amelyek bár radikális lépéseket követeltek, de nem lépték túl azt a pozitívista elvet, amely a magántulajdont és az emberi méltóságot is szentségnek tartotta. A földhöz és termelőeszközhöz való jutásnál, illetve juttatásnál fontosabbnak tartotta a nevelést és az oktatást, így időben elsődleges volt számára a tudás megszerzése, amelyet a termelőeszközök biztosítása követett (föld, infrastruktúra, lakhatás stb.). Elviekben ő a keresztény szocializmus, gyakorlatban a társadalompedagógia híve, azaz számára a társadalmi változás (lásd később: rendszerváltás) alapeleme az oktatás és a nevelés. Németh László lényegében már a humántőke-fogalom³⁶ megjelenése előtt az emberbe való beruházás fontosságára hívja fel a figyelmet.

30 | Paár Ádám: Népiség az Óperencián túl. Az amerikai populista mozgalom. In: *A népi gondolat...*, 199–281.

31 | Németh László: *Sorskérdések*. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 170.

32 | Hunyadkürti Soma: Németh László értelmiségi szerepvállalásának főbb vonásai 1945 előtt. In: *A népi gondolat...*, 96–118.

33 | Játékelméleti modellben szemléltethető Németh László politika víziója az egyén és állam viszonyáról.

34 | Somogyi Imre: *Kertmagyarország felé*. Magyar Élet Kiadás, Bp. 1943.

35 | Bódi Ferenc: “Третият път” – Националната земеделска партия в Унгария и българските градинари през периода между двете световни войни. – “Third Way” – The Hungarian National Peasant Party and the Bulgarian Market-Gardeners in the Interwar Period. *Balgarski Folklor – Bulgarian Folklore* 2024. 1. 45–62.

36 | Theodore W. Schultz: Investment in Human Capital. *The American Economic Review* 1961/5. 1. 1–17.

Elveszett remények, a meghiúsult második törvényes forradalom

A második reformkor és az azt követő második törvényes forradalom lehetősége meghiúsult a múlt század közepén. A harmadik út érvényesülésének két tényező állta útját, az egyik a mozgalom baloldalisága, a másik a szélső-jobboldaliság bélyege. A harmadik utat 1945 előtt nem kívánta sem a középosztály, sem a történelmi, sem a polgári osztályok. A földosztásról az úri osztály, az államosításról a polgári világ nem akart tudomást szerezni. A történelmi események végül is mindkét osztályt kártalanítás nélkül kifosztották jussából, és politikailag megszüntették. Veres Péter rájellemező stílusban kritizálja a harmadik oldalt: „A történelmet egymásnak feszülő szélsőségek csinálják, s ezek bizony harcaikban és elvakult indulataikban nemigen hallgatják meg, hogy jaj, kérem, én csak a harmadik oldal voltam, és nem tartozom az ellenfélhez. A tömegmozgalmak belső logikája: aki nincs velünk, az ellenünk van. Ez a politika ábécéje”.³⁷ Az 1945 utáni politikai életben sem kapott jövőt formáló szerepet a harmadik út, mivel a szélsőjobb beárnyékolta, s ebből nem szabadulhatott. Az a népi mozgalom, amely zászlajára tűzte az újparaszt-felszabadítást, emellett az új középosztály megteremtését is célul tűzte ki, elsősorban a munkásság és a parasztság soraiból. Noha a népi mozgalom kétségkívül népi eredetű volt, de az új világban ellenszervesnek bizonyult az, hogy magyarsága is hangsúlyt kapott. Különösen azért bizonyult vállalhatatlannak, mert a magyarság nemzeti eszmeiségét korábban a szélsőjobb hangsúlyozta, amely a szociális bajok eredetét faji kérdéssé silányította, és szimpla etnikai demagógiává tette. „Minden nemzeti aggodalom, amely az egész folyamatban a magyar faj háttérbeszorulását látta lényegesnek, de ugyanakkor a magyar nép teljes fölszabadulásának a társadalmi tartalmát nem gondolta radikálisan végig, óhatatlanul odavezetett, hogy örülnie kellett mindenféle hatalmi és arányszámbeli változásnak, mely német vagy zsidó származásúakkal szemben a magyar származásúakat juttatta előnybe” – írja e korról Bibó István.³⁸

A népi mozgalomnak ez a jobboldali torzítása, zajossága korábbi keletű, a bajok oka még a konszolidációs időszak elejére vezethető vissza. Amikor a balos politikai mozgalmakat Bethlen Istvánék az 1920-as években korlátozták, a magyar vidék – akaratuk ellenére – később mintegy prédájává vált a szélsőjobbnek, amelynek elsődleges célcsoportja a parasztság lett. Ennek a zűrzavarnak jellemző, apró epizódja, hogy Veres Pétert Matolcsy Mátyás 1939-ben internacionalistának, Révai József pedig 1949-ben fasisztának bélyegezte meg.³⁹ A szélsőségesek által keltett zűrzavar mellett maga a

37 | Veres Péter: Hozzászólása Németh László beszédéhez. In: *Szárszó 1943*, Kossuth Kiadó, Bp. 1983. 228.

38 | Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet, 1945–1949. Magvető Kiadó, Bp. 1986. 602.

39 | Lásd: Révai József: *Marxizmus, népiség, magyarság*. Szikra Kiadó, Bp. 1949. 306.– „A népiesek a fasiszta faji mítoszt nem veszik át. De a parasztságról vallott felfogásukban van egy csepp abból a vérből is, amelyet a fasiszmus kotyvaszt a faji öntudat más szóval a faji gyűlölet mesterséges terjesztésével.” Továbbá lásd még Révai József *Hát a parasztsággal mi lesz?* című cikkét a *Népszava* 1938. ápr. 24-i számában: „Veres Péter az, aki a népiesek közül a leginkább került a fajelmélet lejtőjére, ő alkotta meg a »fajtestvéri szeretet« szörnyeteges fogalmát.” Révai az „objektív logikára” hivatkozva elítéli Verest, ugyanakkor Matolcsy Mátyás ezt írja Veresről, illetve kérdi tőle: „Internacionalista vagy nacionalista?

népieknek egy része is keltett bizonyos félreértéseket. Kovács Imre így nyilatkozik erről: „... bizony mondtak olyanokat, amiket nem kellett volna mondani. [...] az az érzésem, hogy ezeknek az antiszemizmusa az egész népi irodalomra ráborult. Már az urbánusok felől. Az hitték, hogy ezek csak kimondják azt, amit mi nem akarunk kimondani, vagy nem tudunk kimondani. Természetesen ugyanakkor ez a társaság, mivel ők inkább zsidók voltak és hallatlanul intelligensek, entellektüelek, olvasottak, több nyelven beszéltek, szóval bennük pedig láttak egy olyan fajta kozmopolitizmust, hogy nem értik a magyar kérdést, nem értik a parasztságot”.⁴⁰

A már többször idézett *A népi gondolat a 20. században* című kötet egyik fejezetében Bartha Ákos a *Sorakozó! Népi írók a „rongyos gárda” hetilapjában* című írásában a népi mozgalom egyes személyeinek a szélsőjobb irányába való megcsúszását mutatja be,⁴¹ a mozgalom ellenpólusát pedig Bajcsi Ildikó *A népi ideológia jelentősége a sarlós nemzedék körében* című munkája részletezi, bemutatva a szélsőbal irányzat kialakulásának körülményeit, amely Csehszlovákiában, a Felvidéken a magyar kisebbség szociográfiai mozgalmából indult el.⁴²

A harmadik oldal 1990 előtti megítélését még meghatározhatták a szélsőjobb és szélsőbalos reminiscenciák, és ez az eszmeiség ezért sem kaphatott szerepet a jövő gazdaságpolitikáját alakító, rendszerváltó mozgalmak vízióiban. A rendszerváltáskor a „lenni vagy nem lenni?” hamleti kérdésre a válasz már akkor megszületett, amikor ez a kérdés még fel sem merült. Azaz a harmadik út lehetősége mint alternatíva ekkor nem bukkant fel, mert a jobboldalisága 1944-re emlékeztetett: az ország kétszeri megszállására, összeomlására, kifosztására, népeinek tragédiájára. A baloldaliság rossz hírét pedig a Rettegett Iván-féle szocializmus idézte fel.

Az ország 1945-ben is rendszert váltott, de a régi rend összeomlása nem hozott élhető világot. Németh László 1943-as szárszói beszéde váteszi volt. Mint Hamlet apjának szelleme, dermesztő lehetett, mert előre látta, hogy nincs esély egy újabb „törvényes forradalomra”: „Az az üdvösség, amellyel Európa fog megajándékozni nem lesz az, amely társadalmunk halk folyamataiban készül”.⁴³ Illetve ugyanott később: „... kívülről neveznek ki ránk »megváltókat«, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban lévőkhöz közül az lesz »a povlavnik« akit a külföldön élő tanácsadók hazai sugalmazói a legalkalmasabbnak tartanak [...]. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek az ő illetékességüket vitássá teszi”.⁴⁴

Faji alapon áll, vagy a történelmi materializmus hibás osztálytörekvéseit vallja magának”. Lásd: Matolcsy Mátyás: Pár szó Veres Péterhez. *Magyarság Útja* 1939. január 4.

40 | Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Interjú Kovács Imrével, Magvető, Bp. 1983. 172.

41 | Bartha Ákos: Sorakozó! Népi írók a „rongyos gárda” hetilapjában. In: *A népi gondolat...*, 66–96.

42 | Bajcsi Ildikó: A népi ideológia jelentősége a sarlós mozgalom körében. In: *A népi gondolat...*, 163–184.

43 | Németh László: Szárszói beszéd. In: *Szárszó 1943*. Kossuth Kiadó, Bp. 1983. 216.

44 | Uo. 218.

Záró gondolatok

A 20. század utolsó évtizede meghozta azt az időt, amely Magyarországon törvényes úton leváltotta a korábbi diktatúrát. A rendszerváltás jogi és gazdasági értelemben szabályosan folyt le, és az ország mintaadó országgént zárta a múlt század utolsó évtizedét a kelet-közép-európai térben. Ugyanakkor Ralf G. Dahrendorf demokratikusátmenet-axiómája rávilágít a politikai kultúra változásának fontosságára is. Fél évszázaddal korábban pedig a harmadik út eszmekörét képviselő Németh Lászlónak a minőség forradalmáról szóló teóriája már rámutatott egy ilyen típusú átmenet nehézségére is. Érvelésében fontos szerepet kapott a kultúra. Kifejtette, hogy nem elegendő a javak újra elosztása, hanem emellett szükség van a tudás, a kultúra teremtésére is (nem szétosztásra, hanem *teremtésre!*). Ebben az új világban a polgár egyszerre szolgálja a közösséget, s önnön érdekeire is rátalál, és így ebben az átmenetben a terelés és teremtés képességét elsajátítva lép előre az egész társadalom. Németh szerint az átmenetekben kulcsszerep jut a nevelésnek és oktatásnak, amely a termelőjavak birtokbavétele előtt egy új nemzedéket fölnevel. A két világháború közötti időszak és a hidegháborút lezáró kommunista rendszerek összeomlásában az a közös, hogy mindkettő egy-egy fenntarthatatlan korszak lezárásának igényével nyitott meg egy-egy új lehetőséget. A múlt század derekán ez a folyamat külső erők hatására teljesen megghiúsult, a század végén azonban a törvényes forradalom megnyitott egy ajtót, amelyen sokan átléphettek, de sokan nem. A demokráciadeficitnek az okát a társadalmi transzformáció folyamatában lehet keresni, amelynek egyik tényezője a polgárság csekély száma és politikai szerepvállalásának nem elég hangsúlyos mivolta, az ezzel összefüggő intézmények hiánya vagy épp gyengesége (civil szféra, önkormányzatok, önmagát megszervezni képes munkavállalók szervezetei stb.). Egy fenntartható demokratikus berendezkedés felé haladva minden bizonnyal nem kerülhető meg az a társadalomszervező munka, amelyet a harmadik út szellemi öröksége ránk hagyott.

The “Folk Idea” and the “Third Way” as an Aborted East-Central-European Model?

Keywords: 20th century history of ideas, the “folk idea”, the “third way”, Hungarian sociographic movements, left-wing ideologies, right-wing ideologies, 1989 political change

One of the still-unresolved enigmas of Central and Eastern Europe is whether its history follows its own unique trajectory, or whether it finds its path – or escape route – by being subordinated to larger regions and the ideologies that govern them in the hope of improving its own fate. Is it possible to find inherent solutions to its crises and problems? In other words: do the societies of this intermediary historical region have a nature of their own? Jenő Szűcs posited the existence of a transitional region between East and West, whose culture is neither fully Western nor entirely Eastern. Can the “third way” be a viable alternative for the peoples and nations living in this intermediary region, assuming that it indeed has a distinct nature? The following work is a reflection inspired by a recently published book that explored the intellectual-historical context of the “third way”.